

СИСТЕМА РОЗМІЩЕННЯ ІМПЕРСЬКОЇ АРМІЇ НА ПРАВОБЕРЕЖНІЙ УКРАЇНІ (др. пол. XIX ст. – 1914 р.)

У другій половині XIX – на початку XX ст. на теренах Правобережної України дислокувалась значна кількість імперських військ, покликаних забезпечувати лояльність місцевого населення та паритет сил із сусідньою Австро-Угорщиною. При цьому відбувалось поступове нарощування імперської військової присутності. У зв'язку зі скороченням армії після завершення Кримської (Східної) війни наприкінці 1860-х рр. у регіоні дислокувались лише три піхотних і кавалерійська дивізії. У 1880-1890-х рр. та у 1910 р. відбулось переміщення нових з'єднань на терени краю, тож в липні 1914 р. на території регіону розміщувались 7 піхотних, 3 кавалерійських і козака дивізії; крім того, у правобережних губерніях розміщувались численні штабні структури, артилерійські, інженерні, авіаційні та повітроплавні частини, тилові інституції. Також у межах регіону перебували формування Окремого корпусу прикордонної варти, підпорядкованого у мирний час міністерству фінансів.

Напередодні I світової війни в регіоні існувала розгалужена мережа гарнізонів, яка включала три губернських центри, 21 повітове та два безповітових (защитних) міста, 23 містечка. Однак у багатьох випадках частини розміщувались не лише у самому населеному пункті, але й у кількох сусідніх селах, або ж реально дислокувались за межами зазначеного міста чи містечка.

Система розміщення військ формувалась і розвивалась під впливом кількох чинників: близькість кордону із потенційно ворожою Австро-Угорщиною, необхідність придушення можливих аграрних і революційних виступів, фінансові можливості імперського військового відомства.

Ключові слова: Правобережна Україна, російська армія, гарнізон.

Тема перебування частин царської армії на території Правобережної України завжди привертала інтерес дослідників. Щоправда, при цьому спостерігається чітка тенденція акцентування уваги на певних аспектах функціонування імперської військової системи в регіоні. Так, за радянських часів головна увага приділялась революційному руху в армії, а також залученню військ до придушення революційних виступів, аграрних заворушень тощо. У пострадянський період побачили світ праці, присвячені функціонуванню полкових храмів, участі військовослужбовців у культурному та економічному житті тощо. Однак при цьому й досі практично відсутні праці, в яких би аналізувалась система розміщення військ на теренах Правобережжя, їх чисельність, географічний розподіл тощо. Цікаво, що якщо імперська військова присутність кінця XVIII – першої половини XIX ст. в останнє десятиліття стала предметом досліджень низки українських вчених (особливо відзначимо праці А. Філінюка [27], А. Скрипника [24]), то пореформений час так і не став об'єктом спеціальних наукових

розвідок. Як виняток, відзначимо лише окремі розвідки, присвячені розміщенню військ в окремих населених пунктах або губерніях [10; 11; 13; 20; 23].

Слід зазначити, що із моменту входження Правобережної України до складу Російської імперії регіон перебував в епіцентрі інтересів імперського військового командування. Непрості стосунки імперії Романових із сусідньою Габсбурзькою монархією постійно змушували тримати на південно-західних рубежах значні контингенти військ, розробляти плани їх застосування, розбудовувати належну матеріально-технічну базу. Однак катастрофічна поразка Росії у Східній (Кримській) війні обумовила необхідність реформатування системи розміщення військ у південно-західній частині імперії (задля уникнення плутанини із вживаною у дореволюційній термінології назвою «Південно-Західний край» уточнимо, що наразі маємо на увазі усю південну частину Російської імперії довкола Чорного моря).

У період військових реформ 1860-1870-х рр. розпочалась реорганізація дислокованих у Правобережній Україні військ. Було розформовано 2-у армію, командуванню якої підпорядковувались дислоковані у правобережних губерніях війська. Натомість в межах Київської, Волинської і Подільської губерній був створений Київський військовий округ.

Попри реорганізацію системи управління, кількість військ упродовж 1850-1870-х рр. залишалась незначною. Так, у 1869 р., на початковому етапі військових реформ, на теренах західної частини Волинської губернії (тобто на території, що безпосередньо межувала із Австро-Угорщиною та потенційно вибухонебезпечними польськими губерніями) дислокувався лише 44-й піхотний Камчатський полк 11-ї піхотної дивізії царської армії, підрозділи якого були розкидані по території кількох повітів – штаб і стрілецькі роти знаходились у Луцьку, піхотні батальйони – відповідно у Ковелі, Володимирі-Волинському та Боремлі [8, с.556].

Схожим чином виглядала дислокація військ у Подільській губернії. В регіоні розміщувалась лише одна піхотна дивізія – 33-я піхотна; при цьому частини дивізії були розкидані між сімнадцятьма населеними пунктами. Три з чотирьох піхотних полків дислокувались наступним чином: штаб полку, різноманітні команди та стрілецькі роти дислокувались у місті (відповідно Могилеві-Подільському, Проскурові та Старокостянтиніві Волинської губернії), при цьому штаби батальйонів знаходились в довколишніх містечках. Виняток становив 131-й піхотний Тираспольський полк, штаб якого перебував у Кам'янці-Подільському, стрілецькі роти – у містечку Дунаївці, батальйони – у містах Нова Ушиця й Стара Ушиця, а також у містечку Оринін [8, с.575-576].

Загалом наприкінці 1860-х – на початку 1870-х рр. у правобережному регіоні України дислокувались чотири піхотних (11, 12, 32, 33-тя) та одна кавалерійська (6-а) дивізії з приданою артилерією, саперна бригада, два стрілецьких батальйони, ряд військових інституцій, навчальних закладів тощо [9, с.528-571].

В ході військових реформ відбувався процес вдосконалення організаційної структури. Зокрема, відзначимо реорганізацію кавалерії російської армії у 1875 р., в ході якої замість колишніх семи кавалерійських дивізій постало 14 дивізій регулярної кінноти [30, с.54]. Надалі на Правобережжі перебували полки 9, 11 та 12-ї кавалерійських дивізій із приданою їм артилерією.

Напередодні російсько-турецької війни 1877-1878 рр. імперське військове командування вирішило сформувати при штабах Київського й Одеського військових округів польові жандармські ескадрони. В Києві було сформовано 3-й жандармський ескадрон, призначений для поліцейської служби в частинах округу [22, с.4].

Стрімке зростання кількості розміщених у регіоні військ припало на період російсько-турецької війни 1877-1876 рр., коли Правобережжя стало місцем зосередження військ перед вступом на територію Румунії та подальшим вторгненням в турецькі володіння. Проілюструємо цей процес на прикладі 65-го піхотного Московського полку, який напередодні війни дислокувався у Калузі. В ході мобілізації частина залізницею прибула до Полонного Волинської губернії, після чого пішми маршем – до Проскурова на Поділлі. З кінця листопада 1876 р. до 12 квітня 1877 р. роти Московського полку розміщувались по селах неподалік Проскурова, після чого виступили в Скуляни неподалік тогочасного російсько-румунського кордону [25, с.492].

По завершенні війни війська розмістились переважно у попередніх місцях дислокації. Щоправда, мала місце і певні зміни, переважно незначні. Так, 48-й піхотний Одеський полк, який напередодні війни дислокувався у Вінниці, був переведений до містечка Меджибіж [21, с.284]. В окремих випадках місце стоянки полку не змінилось, однак відбулась передислокація в межах населеного пункту. Так, полки 33-ї піхотної дивізії у зв'язку з розміщенням у Києві ще однієї дивізії, 42-ї піхотної, розмістились не в колишніх казармах на Печерську, а в орендованих будинках у Подільській, Плоській та Лук'янівській частинах Києва [18, с.277].

Мали місце й інші зміни – так, наприклад, на території Волинської губернії у 1878 р. було створено Волинський козачий загін у складі чотирьох полків Донського козачого війська і однієї кінної козачої батареї. Щоправда, невдовзі існування подібної структури було визнане недоречним, тож відбулось її розформування та передислокація частин, що входили до складу загону [26, с.576].

У 1885-1886 рр. відбулось різке погіршення російсько-австрійських відносин, внаслідок якого розпався «Союз трьох імператорів». У 1887 р. не було продовжено дію російсько-австро-німецького договору, натомість Російська і Німецька імперії уклали так званий «Договір перестраховки». Загострення австро-російських протиріч активізувало посилення імперської військової присутності на Правобережжі. З Кавказу до Подільської губернії перевели 19-у піхотну дивізію [18, с.241]; крім того, на Поділлі і в сусідньому Хотинському повіті Бессарабської губернії розмістилась новосформована 2-а козача Зведена дивізія [4, арк.57]. У

1888 р. чотири батальйони 3-ї стрілецької бригади (місце дислокації – Велика Жмеринка Вінницького повіту) були переформовані у двобатальйонні полки, таким чином бойова чисельність з'єднання зросла удвічі [32, с.34]. Надалі склад військ у Подільській губернії залишався практично незмінною аж до початку першої світової війни і складався із двох піхотних, кавалерійської та козачої дивізій, стрілецької бригади та частин бойового і тилового забезпечення. Для порівняння у Чернігівській губернії, загалом подібній до Поділля за розміром та чисельністю населення, на початку 1914 р. розміщувалась всього одна піхотна дивізія.

В останню чверть століття перед світовою війною відбувалось також нарощування військової присутності на Волині. У 1896 р. туди з Чернігівської губернії передислокували 5-у піхотну дивізію [14, с.663]. При цьому частини 11-ї піхотної дивізії зосередили ближче до кордону в південно-західній частині Волинської губернії. Також було розгорнуто до рівня повної готовності низку запасних частин [1, с.12].

Ряд змін у системі дислокації військ у регіоні відбувся у зв'язку із російсько-японською війною 1904-1905 рр. та революційними подіями 1905-1907 рр. Російське командування, нарощуючи сили на Далекому Сході, намагалось максимально скоротити шляхи перекидання військ, тому зазвичай на театр бойових дій направляли війська із Іркутського, Омського, Казанського, Московського військових округів, натомість у ці округи для боротьби із наростаючим революційним рухом переводили військові частини із західних регіонів імперії. Наприклад, 2-а козака Зведена дивізія була переведена із Поділля на територію Полтавської й Харківської губерній, де й перебувала до 1909 р., коли повернулася у місце попередньої дислокації [10, с.341; 15, с.123]. В серпні 1905 р. розміщена у Києві 33-я піхотна дивізія завершила мобілізацію і мала вирушити на Далекий Схід, однак у зв'язку із погіршенням внутрішньополітичного становища на Кавказі, була направлена у цей регіон. Водночас до Києва перевели 41-й, 44-й, 45-й, 48-й та 125-й піхотні полки (місця постійної дислокації – Дубно, Луцьк, Старокостянтинів, Меджибіж та Рівне) [21, с.315]. При цьому, скажімо, 48-й піхотний Одеський полк виявився розкиданим між шістьма населеними пунктами у трьох губерніях – 2-а рота полку залишилась у Меджибожі для охорони місця постійної дислокації, чотири роти в складі зведеного батальйону перебували на Чернігівщині (5-а у Новозибкові, 6-а у Стародубі, 11-а у Клинцях, 12-а у Глухові), решта підрозділів несли охоронну службу в Києві [21, с.315].

У 1910 р. відбулась остання у досліджуваний період значна передислокація частин російської армії. На теренах Правобережжя переміщення військ були відносно незначними і обумовлювались прагненням підвищити рівень концентрації військових частин та, відповідно, швидкість мобілізаційних заходів. Так, у XII армійському корпусі, розміщеному переважно на Поділлі (один полк дислокувався у Волинський і один у Київській губерніях) відбу-

лись наступні передислокації: 47-й піхотний Український полк – з Вінниці до Кам'янця-Подільського, 48-й піхотний Одеський полк – з Меджибожа до Могилева-Подільського, 73-й піхотний Кримський полк – з Могилева-Подільського до Вінниці, 74-й піхотний Ставропольський полк – з Кам'янця-Подільського до Умані [21, с.330-331; 29, с.362, 367]. За рахунок подібних пересувань вдалось досягнути більш компактного розміщення обох дислокованих в межах губернії піхотних дивізій і, відповідно, скоротити час їх розгортання у випадку воєнного конфлікту.

Напередодні першої світової війни мережа гарнізонів на Правобережній Україні включала 29 населених пунктів. У Київській губернії війська дислокувались у губернському центрі, Василькові, Бердичеві, Умані, Черкасах та Білій Церкві. На Волині військові частини та інституції розміщувались у Житомирі, Новограді-Волинському, Дубно, Кременці, Луцьку, Ковелі, Володимирі-Волинському, Рівному, Старокостянтинові, Ізяславі, Острозі, Радивиліві, Волочиську. На теренах Поділля гарнізони розміщувались у Кам'янці-Подільському, Проскурові, Вінниці, Могилеві-Подільському, Новій Ушиці, Літині, Гайсині, Тульчині, Меджибожі, Жмеринці (підрахунки автора на основі [12]).

Як бачимо, серед місць дислокації три губернських центри, 21 повітове та два безповітових (заштатних) міста, 3 містечка. За кількістю гарнізонів лідирувала Волинська губернія, де місця дислокації військових частин були в одинадцяти із дванадцяти повітів, не було військ лише у найбільш віддаленому від кордону Овручському повіті. При цьому, окрім повітових міст, армійські частини розміщувались також у важливих прикордонних пунктах – містечках Радивилів і Волочиськ.

Дещо поступалась за кількістю гарнізонів Подільська губернія, де війська розміщувались у десяти населених пунктах, розташованих на теренах дев'яти повітів. Привертає увагу той факт, що у двох випадках війська знаходились не у повітовому центрі, а в заштатному місті та містечку – мова йде про Тульчин Брацлавського повіту та Меджибіж Летичівського повіту. На відміну від Волині, де розташування військ у містечках зумовлювалось стратегічними чинниками, на Поділлі головну роль відігравали соціально-економічні чинники – у Тульчині та Меджибожі ще з першої половини XIX ст. існувала розвинена гарнізонна інфраструктура.

На фоні Волині й Поділля винятком виглядала Київська губернія, де лише незначні контингенти військ розміщувались у Черкасах, Василькові та дещо більші – у Білій Церкві [12, с.14-37]. Водночас у Києві дислокувались сім піхотних і козацький полки, різноманітні командні структури – штаб військового округу із підпорядкованими йому управліннями, два корпусних і три дивізійних штаби, а також численні тилові структури, штаб округу прикордонної варті тощо [12, с.12-86, 94, 102].

Слід зазначити, що переміщення піхотних, кавалерійських та артилерійських частин не могло не спричинити створення на теренах Правобережжя різноманітних частин та інституцій, покли-

каних забезпечувати нормальне функціонування військ та їх розгортання у випадку війни. Так, у Дубно на Волині дислокувався дисциплінарний батальйон [12, с.108], а у Бердичеві – кадровий обозний батальйон [12, с.104]. Для задоволення потреби військ у продовольстві існувала розгалужена мережа продовольчих магазинів (складів) [12, с.117], а для надання військовослужбовцям медичної допомоги – низка військових шпиталів [12, с.118-119].

Окрім бойових частин, формувань бойового і тилового забезпечення, на Правобережжі діяла мережа військово-адміністративних органів. Відповідно до указу Сенату від 26 серпня 1874 р. у зв'язку із переходом до нової форми комплектування збройних сил – від рекрутської повинності до загальної військового обов'язку – у губерніях європейської частини імперії були запроваджені посади губернських і повітових воїнських начальників. Під командування повітового воїнського начальника перебували місцеві і конвойні команди, розташовані на території повіту (на Правобережжі у більшості випадків при управлінні повітового військового начальника перебувала лише конвойна команда). При кожному повітовому воїнському начальнику діяло спеціальне управління, до складу якого входили діловод, писарі і писарські учні. В окремих випадках до управлінь міг входити помічник воїнського начальника, а також прикомандировувалися на два роки офіцери для завідування складами майна запасних батальйонів або пересильною частиною [3, с.1].

Значна концентрація військ зумовлювала ряд особливостей в їх розміщенні. Якщо у більш віддалених від кордону частинах імперії розміщення військових частин зазвичай тяжіло до великих міст, то для Правобережжя цілком звичною практикою була дислокація військ не лише у містах, але й у містечках і почасти навіть селах. Яскравим прикладом може слугувати 34-й (12-й) драгунський Стародубівський полк, який до 1889 р. розміщувався у Кам'янці-Подільському, після чого був переведений до села Жуківці Кременецького повіту на Волині. Згодом полк перевели до містечка Волочиск Старокостянтинівського повіту Волинської губернії [18, с.241, 243-244]. Схожим чином кілька разів змінювали місце дислокації полки 2-ї козачої Зведеної дивізії; з'єднання відповідало за прикриття південного фасу російського-австрійського кордону і його полки переміщувалися між Кам'янцем-Подільським, Хотиним, Новою Ушицею і Баром [4, арк.99]. Як бачимо, із чотирьох пунктів розташування перший був губернським центром, два наступних – повітовими містами, останній – заштатним містом Могилів-Подільського повіту.

Враження від прибуття на службу в Стародубський полк мемуарист описував наступним чином: «Виявилось, що у Кам'янці стояли лише штаб полку й навчальна команда, як мого, так і 35 драгунського Білгородського полку, а всі ескадрони стояли по селах і містечках в околицях Кам'янця, до того ж, два ескадрони стояли в 65 верстах від міста, в селі Ярмолинцях» [19, с.31]. Практично такою ж була наступна стоянка стародубських драгун

в селі Жуківці – окрім проблем, що існували у зв'язку із самим фактом розміщення військової частини у селі, ситуація ускладнювалась розкиданістю підрозділів полку уздовж кордону на відстані більш ніж 100 км [18, с.241].

Починаючи з другої половини 80-х років відбувалось насичення прикордонних регіонів військами. Станом на 1903 р. у Луцьку дислокувались штаб 11-ї піхотної дивізії, 2-а бригада цієї ж дивізії у повному складі – штаб, 43-й піхотний Охотський і 44-й піхотний Камчатський полки [15, с.32], штаб 2-ї бригади 11-ї кавалерійської дивізії та 33-й драгунський Ізюмський полк [15, с.100], 2-й дивізіон 11-ї артилерійської бригади [15, с.122]. Щоправда, реальна картина не зовсім відповідала офіційній схемі – наприклад, відомо, що наприкінці XIX ст. по одному батальйону піхотних полків дислокувалось у селах неподалік Луцька. Ще складнішою була ситуація з Ізюмським полком – відомо, що станом на 1910 р. штаб і навчальна команда полку стояли у Красному, ескадрони – у селах Жедичин, Кучкарівка, Тюремне (3-й, 6-й ескадрони і кінно-підривна команда), Милуші та Крупи [16, с.99-100].

Проблеми із розміщенням військових частин мали місце не лише у великих містах, де в досліджуваний період стрімко зростає чисельність населення й попит на нерухомість стабільно перевищував пропозицію. Не кращою була ситуація і в маленьких містах і містечках. Скажімо, 25-й драгунський Казанський після переведення у січні 1892 р. до повітового міста Таращі на Київщині ще понад п'ять років вимушено розміщувався у навколишніх селах. У вересні 1897 р. 1-й ескадрон полку розмістився у передмістях Таращі й лише у 1899 р. всі підрозділи казанських драгун були зосереджені в місті Тараща [32, с.274].

Навіть у відносно облаштованому гарнізоні Меджибожа, де споруди «інженерного відомства» будувались ще з 1830-х рр., наприкінці XIX ст. військові підрозділи були розкидані, окрім самого містечка, також сусідніми селами Ставище, Требухівці, Раковець та Шрубків [6, арк.54].

У Проскурові будівництво казарм завершилось у 1894 р., тоді ж до міста перевели штаб 12-ї піхотної дивізії з Меджибожа і 12-у артилерійську бригаду з Вінниці. В Кам'янці-Подільському навіть напередодні першої світової війни 1-й Вольський полк Терського козачого війська займав так звані Козачі казарми на околицях міста, однак при цьому дві сотні змушені були розміщуватись у с. Мукша Боришковецька за 5 км від тогочасних меж Кам'янця [28, арк.2].

На характер розміщення військ відчутно впливав політичний чинник. Зокрема, привертає увагу розміщення козачих полків у великих містах та їх активне залучення до придушення революційних виступів. При цьому полки Донського козачого війська переважно входили до армійських кавалерійських дивізій і дислокувались у невеликих населених пунктах на кшталт Радивилова, Нової Ушиці, Бара тощо. Водночас у важливих центрах європейської частини імперії – Харкові, Гельсінфорсі, Варшаві – дислокувались, відповідно, частини оренбурзьких та

кубанських козаків. Логічно продовжував цей ряд Київ, де розміщувався 1-й Уральський козацький полк. Слід зазначити, що уральські козаки, серед яких досить значною була частка старообрядців, були найбільш стійкими щодо революційної пропаганди, тож в Києві козацький полк розміщувався саме для запобігання революційним виступам [31, с.331].

Складна система дислокації на Правобережжі додатково ускладнювалась практикою переведення військ у літній період (як правило, з 1-го травня до 1-го вересня) у літні табори. У Києві такий було облаштовано неподалік від тогочасної межі міста, у місцевості Сирець, ще у 70-х рр. XIX ст., а в наступному десятилітті суттєво переобладнано. Замість колишнього наметового містечка були збудовані численні дерев'яні споруди: кухні, пекарні, їдальні для солдат і офіцерів, цейхгаузи, конюшні, полкові канцелярії, солдатські чайні, приміщення для арештованих, лазарети, а також табірний храм святого Миколая Чудотворця [29, с.308].

На Поділлі табірний збір військ ще з 1860-х рр. проводився біля містечка Меджибіж, де полігон площею близько тисячі гектарів дозволяв проводити масштабні маневри. Табір також було відповідно облаштовано, практично всі полки 12-ї піхотної дивізії збудували там житлові приміщення для військовослужбовців. Саме у цьому таборі упродовж літа перебували розміщені на Поділлі чотири дивізії із частинами бойового забезпечення [7, арк.108-109].

Таким чином, у пізній імперський період кількість військ, дислокованих на території Правобережної України, невпинно зростала, а система їх розміщення ставала все більш складною і розгалуженою. На еволюцію цієї системи впливали зміни у відносинах Російської імперії із західними сусідами (насамперед, Австро-Угорщиною), наявність у військового відомства фінансових ресурсів, необхідність протистояти аграрним виступам і революційному рухові. Найвищою концентрація військ була у прикордонних районах Волинської та Подільської губерній, в яких напередодні Першої світової війни існувало, відповідно, 13 і 10 гарнізонів, водночас у Київській губернії існувало лише шість залог. Така система залишалась незмінною до початку Великої війни.

Список використаних джерел та літератури:

1. фон Бидерман П.Э. Памятка 173-го пехотного Каменецкого полка / Составил штабс-капитан П.Э. фон Бидерман. Курск: Электрическая типо-литография П.З. Либерман, 1911. 40 с.
2. Величенко С. Численность бюрократии и армии в Российской империи в сравнительной перспективе // *Российская империя в зарубежной историографии. Работы последних лет. Антология* / сост. П. Верг, П. С. Кабытов, А. И. Миллер. Москва: Новое издательство, 2005. С. 83-116.
3. Воинский начальник уездный // *Военная энциклопедия* / под ред. В.Ф. Новицкого и др. Санкт-Петербург: Т-во И.В. Сытина, 1911-1915. Т. 7. С. 1-2.
4. Державний архів Хмельницької області. Ф. 233. Оп. 2. Спр. 373. Дело о квартирном довольствии штаба 2 казачьей Сводной дивизии (19 декабря 1892 г. – 14 мая 1894 г.). 197 арк.

5. Державний архів Хмельницької області. Ф. 233. Оп. 2. Спр. 437. Дело о квартирном довольствии Донского казачьего 17 полка (8 января 1893 г. – 31 июля 1897 г.). 340 арк.
6. Державний архів Хмельницької області. Ф. 233. Оп. 2. Спр. 1476. Дело о квартирном довольствии 36 драгунского Ахтырского полка (26 июля 1899 г. – 14 сентября 1901 г.). 188 арк.
7. Державний архів Хмельницької області. Ф. 233. Оп. 2. Спр. 1477. Дело о квартирном довольствии 48 пехотного Одесского полка (10 декабря 1899 г. – 24 октября 1901 г.). 366 арк.
8. Ежегодник русской армии за 1869 год. Санкт-Петербург: Военная типография, 1874. Ч. II. 678 с.
9. Ежегодник русской армии за 1873 и 1874 гг. Санкт-Петербург: Военная типография, 1874. Ч. II. 624 с.
10. Єсюнін С. Військові гарнізони міст Подільської губернії другої половини ХІХ – початку ХХ ст.: до історії формування та становлення // *Матеріали ХІІ Подільської історико-краєзнавчої конференції* / ред. кол.: Завальнюк О.М. (співголова), Войтенко В.І., Баженов А.В. (відповід. ред.) та ін. Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2007. Т. 1. С. 335-344.
11. Єсюнін С. Проскурівський гарнізон у другій пол. ХІХ – на поч. ХХ ст. // *Воєнна історія Поділля та Буковини. Матеріали Всеукраїнської наукової військово-історичної конференції 26-27 листопада 2009 року*. Київ: Центральний музей Збройних Сил України, 2009. С. 120-130.
12. Звегинцов В.В. Русская армия 1914 г.: Подробная дислокация, формирования 1914-1917 гг., регалии и отличия. Париж, 1959. 132 с.
13. Історія Волочиського району / укладачі Гуляк А.Я., Михальчишин І.Р. Хмельницький: ПП Цюпак А.А., 2010. 504 с.
14. Корреспонденция «Разведчика». Новоград-Вольнск // *Разведчик*. 1899. № 457. С. 633.
15. Краткое расписание сухопутных войск. Исправлено по 1-е июля 1903 г. Санкт-Петербург: Военная типография, 1903. 172 с.
16. Крот Ф.Д. Воспоминания // *Изюмцы в боях за Россию. Воспоминания офицеров 11-го гусарского Изюмского генерала Дорохова полка* / сост. В.И. Алявдин. Москва: АИРО-XX, 1997. С. 99-118.
17. Лукомский А.С. Очерки из моей жизни. Воспоминания. Москва: Айрис-пресс, 2012. 758 с.
18. Мартынов. История 12-го драгунского Стародубовского полка. Санкт-Петербург: Типография «Бережливость», 1908. 244, 75 с.
19. Отфиновский К.К. Моя служба в офицерских чинах // *Военная быль*. 1972. №115. С. 31-37.
20. Пасюк І. Дислокація російських військових на Волині перед Першою світовою війною // *Старий Луцьк. Науково-інформаційний збірник*. Луцьк: Волинські старожитності, 2013. Вип. ІХ. С. 329-335.
21. Попов Ф.Г. История 48-го пехотного Одесского полка / сост. Ф.Г. Попов. М.: Типография Русского товарищества, 1911. Т. II. 342, 42 с.
22. Сборник материалов по русско-турецкой войне 1877-1878 гг. на Балканском полуострове. Вып. 1. Отчет Полевого штаба. Санкт-Петербург: Военная типография, 1900. 355 с.
23. Сергіюк І. Локалізація військових гарнізонів на території Волині в ХІХ – на початку ХХ ст. // *Старий Луцьк. Науково-інформаційний збірник*. Луцьк: Волинські старожитності, 2013. Вип. ІХ. С. 322-328.
24. Скрипник А.Ю. Російський військовий чинник у суспільно-політичному та економічному житті Правобережної України (1792-1865 рр.). Кам'янець-Подільський: ФОП Зволейко Д.Г., 2016. 612 с.

25. Смирнов Я.С. История 65-го пехотного Московского Его Императорского Высочества Наследника Цесаревича полка. 1642-1700-1890. Варшава, 1890.
26. Столетие военного министерства. Т. 3. Кн. 4. Пам'ять о членах военного совета. Санкт-Петербург: Типография М.О Вольф, 1907. 851 с.
27. Філінюк А.Г. Правобережна Україна наприкінці XVIII – на початку XIX століття: тенденції розвитку і соціальні трансформації. Наук. видання. Кам'янець-Подільський: Аксіома, 2009. 565 с.
28. ЦДАВО. Ф. 442. Оп.655. Спр.102. Дело о расквартировании в с. Борышковецкая Мукша 3-й Оренбургской казачьей батарее (20 июля – 3 августа 1902 р.). 8 арк.
29. Цитович Г.А. Храмы армии и флота (состоящие в ведомстве протопресвитера военного и морского духовенства). Историко-статистическое описание. В 2-х ч. Пятигорск: Типо-литография А.П. Нагорнова, 1913. 520 с.
30. Шавенков П. Российская регулярная кавалерия в 1698-1917 гг.: Справочное издание. Нижний Новгород, 2003. 168 с.
31. Шамбаров В. Белогвардейщина. Москва: Алгоритм, 2007. 640 с.
32. Шенк В.К. Стрелковые части. Справочная книжка Императорской Главной квартиры. Санкт-Петербург: Тип. М.Д. Смирнова, 1910. 51 с.
33. Шустов В.Н. История 25-го драгунского Казанского полка. Киев: Типография Штаба Киевского военного округа, 1901. 447 с.

В. В. Стецюк

Система размещения имперской армии на Правобережной Украине (1860-е-1914 гг.)

Во второй половине XIX – начале XX вв. на территории Правобережной Украины дислоцировалась значительное количество имперских войск, призванных обеспечивать лояльность местного населения и паритет сил с соседней Австро-Венгрией. При этом происходило постепенное наращивание имперской военной присутствия. В связи с сокращением армии после завершения Крымской (Восточной) войны в конце 1860-х гг. В регионе дислоцировались только три пехотных и кавалерийская дивизии. В 1880-1890-х гг. и в 1910 г. состоялось перемещение новых соединений на территории края, поэтому в июле 1914 г. на территории региона находились 7 пехотных, 3 кавалерийских и казачья дивизии; кроме того, в правобережных губерниях размещались многочисленные штабные структуры, артиллерийские, инженерные, авиационные и воздухоплавательные части, тыловые учреждения. Также в рамках региона находились формирования Отдельного корпуса пограничной стражи, подчиненного в мирное время министерству финансов.

Накануне Первой мировой войны в регионе существовала разветвленная сеть гарнизонов, которая включала три губернских центра, 21 уездный и два заштатных города, 3 городка. Однако во многих случаях части размещались не только в самом населенном пункте, но и в соседних селах, или же реально дислоцировались за пределами указанного города или городка.

Система размещения войск формировалась и развивалась под влиянием нескольких факторов: близость границы с потенциально враждебной Австро-Венгрией, необходимость подавления возможных аграрных и революционных выступлений, финансовые возможности имперского военного ведомства.

Ключевые слова: *Правобережная Украина, российская армия, гарнизон.*

The system of placement of the imperial army in the Right-Bank Ukraine (1860th–1914)

In the second half of the nineteenth century, a large number of imperial troops were stationed on the territory of the Right Bank of Ukraine. They were called to ensure the loyalty of the local population and the parity of forces with the neighbouring Austria-Hungary. At the same time, there was a gradual build-up of imperial military presence. In connection with the reduction of the army after the end of the Crimean (Eastern) War in the late 1860's, only three infantry and cavalry divisions were stationed in the region. In the 1880's and 1890's, and in 1910, the movement of new connections to the territories of the province took place, so in July 1914 in the region were seven infantry, three cavalry and Cossack divisions; In addition, there were numerous headquarters structures such as artillery, engineering, aviation and aeronautic parts, and rear institutions in the right-bank gubernias. Also in the region was the formation of a Separate Corps of the Border Guard, subordinated to the Ministry of Finance in peacetime.

On the eve of World War I there was an extensive network of garrisons in the region, which included three provincial centres, 21 county and two unconscious (out-of-town) cities, and 3 towns. However, in many cases, parts were located not only in the most populated area, but also in several neighbouring villages, or actually located outside the city or town that were mentioned.

The system of troop's placement was formed and developed under the influence of several factors: the proximity of the border with the potentially hostile Austro-Hungary, the need to suppress possible agrarian and revolutionary performances, and the financial capabilities of the imperial military unit.

Key words: Right-bank Ukraine, Russian army, garrison.

Отримано: 28.08.2017

УДК 94(477.4)«17/18»(081)

А. Г. Філінюк, А. Б. Задорожнюк

МАГДЕБУРЗЬКЕ ПРАВО В СУСПІЛЬНОМУ ТА СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНОМУ РОЗВИТКУ ПОДІЛЛЯ XVIII – ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ XIX ст.

У статті на основі аналізу й осмислення наукової літератури через призму сучасної методології зроблено спробу розкрити місце і роль магдебурзького права в соціально-економічному розвитку Подільського регіону впродовж XVIII – першої половини XIX ст. Наголошено, що обрана тема всебічно не вивчена, однак знайшла фрагментарне відображення в науковій літературі у контексті інших проблем.

На конкретному фактичному матеріалі обґрунтовується теза про чинність норм литовських статутів на теренах Подільської губернії в XVIII – першій половині XIX ст. і їх витіснення з суспільного життя в умовах інкорпорації до складу Російської